

Valkó Arisztid

ÚJABB ADATOK A FERTŐDI (ESZTERHÁZI) KASTÉLY ÉPÍTÉSTÖRTÉNÉTEHEZ

A mai *Fertőd* községben, az egykori *Süttörön* felépített volt Esterházy-kastély építéstörténetéhez kíván e kis összeállítás újabb adatokat szolgáltatni. A Nádasdyak birtokában levő süttőri birtokot Esterházy Pál nádor 1681-ben szerezte meg és irányítására a kapuvári tiszttartót hatalmazta fel. A faluban 1683-ban 11 szellér lakott; majorságáról 1695-ben is megemlékeztek az okiratok.¹ A birtok elzálogosítás után 1719-ben került visszaváltásra. A majorságban néhány gazdasági épületen, hombáron kívül csak a háromszobás udvarház (kasznárlak) bírt csupán jelentőséggel, mert körülötte alakult ki a későbbi uradalmi központ. Erről az épületről az 1608. és 1639. évben is említést tesznek az iratok. Leányasszonyok szobája, öregszoba, melyhez pince, pajta, kamara, életoház, sáfárház tartozott.²

Esterházy József 1720-ban határozta el, hogy ezen a mocsaras területen fekvő majorságban egy vadászkastélyt építtet, ahonnét mint központból – vadászatásai mellett – igazgatni tudja süttőri uradalmát, melynek bővítését, felszerelését 1719-ben döntötte el. Az már ismert tény, hogy 1720. július havában *Anton Erhard Martinelli* bécsi udvari építésszel, a mai pesti központi városháza építőjével kötött szerződést egy 20 szobából álló, sala terrenával és emeleti díszteremmel rendelkező manzárdtetős, tornyos kastély építésére.³ A megépítéssel kapcsolatos munkálatokért *Martinellit* szerződése értelmében 1721. aug. havában 1900 ft munkadíj illette meg.⁴ A pénz kiutalása József halála után (1721. jún. 7.), nehézségbe ütközött, mivel az évi bevételek a különböző kiadásokra sem voltak elegendőek. Ennek ellenére a tutorátus az építkezés folytatását szorgalmazta. Egyidejűleg az okirat tanúsága szerint, a szarvkői inspektornak utasítás is ment, hogy 14000 db tetőcserepet az épülő palota részére, kialakított áron vásároljon fel. A kismartoni uradalomból 1204, Lakompakról 315, Kabboldról 130 mázsa mész, Keresztúrról 89750 db falazó téglá és Bécsből 12030 db tetőcserep érkezett az építkezésekhez.^{4/a}

A tetőzet ács munkáinak elvégzésére *Mödlhammer Simon* bécsi ács mester kapott megbízást 1720. dec. 28-án.⁵ Költségvetéséhez csatolva találtunk rá a kastély egyetlen megmaradt alaprajzvázlátára, amely eddig ismeretlen volt (36. kép). A vázlat szerint a *Martinelli* által épülő palota U alakú építmény volt, közepén földszinti díszteremmel (sala terrena), amelytől jobbra-balra öt-öt szoba helyezkedett el. Az U alak száraiban jobb és bal oldalon egy-egy szoba ugrott elő. Ugyanez az elrendezés volt az első emeleten is. Tehát úgy a földszinten, mint az emeleten 10–10 szoba épült, földszinti és emeleti díszteremmel. Ily módon a palota helyiségeinek összes száma: 22.

Az U alak belső száraiban foglalt helyet jobb és bal oldalon a csigalépcsős feljárt. Az alaprajzról az ablaknyílások számát is leolvashatjuk: az udvari homlokzaton hosszirányban 11 ablak volt, melyből három a díszteremre esett. A kert felőli homlokzaton ugyancsak 11 ablakot találunk, melyből 3 a díszteremhez tartozott. Az épület szélességében 6–6 ablak épült. A rizalitot alkotó jobb és bal oldali szárny 5–5 ablakos helyiséggel végződött. Ezek szögletében állt a már említett egy-egy csigalépcső. A vázrajz feltünteteti a helyiségek méreteit is a földszinten, valamint az emeleten. A szobák egyenlő nagyságúak, de az emeleten valamivel nagyobbak. A díszterem a földszinten: 34 1/2 láb hosszú, 49 láb széles; az emeleten egy-egy lábbal nagyobb. A szobák szélessége: 23 láb, 2 coll; hosszúságuk 25 láb. A díszterem körülvevő 4 szoba, egyenként 1/2–1/2 collal volt hosszabb. Az emeleti szobák hossza egyetemesen: 26 láb. Az oldalsó rizalitokban elhelyezkedő jobb és bal oldali szobák szélessége: 23 láb, 4 coll, hosszúságuk 25 láb.

A vázlat szerint a díszterem az udvar és kert felé alig észrevehetően ugrik ki az épület tengelyéből. Ha most a Mődhammer-féle alaprajzvázlatot összevetjük az Országos Levéltárban őrzött és az eszterházi kastélyt ábrázoló lavírozott tusrajz-tervvel (38. kép), kétségtelen azonosságot figyelhetünk meg a főépületnél: ablakok elhelyezése, tagoltság azonos. A tusrajzon az épület manzárdtetős és ablakokkal tagolt. Annak igazolására, hogy az ábrázolt épület azonos a *Martinelli* által épített süttöri kastéllyal, szolgáljon támpontul *Mődhammer Simon* szerződésében foglalt néhány alapvető adat: E megállapodás értelmében az ácsmester kötelezte magát, hogy a magyarországi *Süttör* községben épülő *Esterházy*-kastély tetőszékét, beleértve a középén épített díszterem tetőzetét is, valamint a mindkét oldalon elhelyezkedő öt-öt szoba tetőszékét manzárd stílusban készíti el, jó minőségű erős épületfából, figyelemmel a rákerülő cserepekre. Beszerzi továbbá a szükséges léceket, szögféleket, csatornákat, a padlástérhez kívánatos megfelelő adottságú faanyagot. Kötelezi magát arra is, hogy a beszerzett anyagokat, saját embereivel rakatja dunai hajóra és gondoskodik azok leszállításáról. Ezután a helyszínre irányított anyagból megácsolja a tetőszerkezetet, hogy a cserépfedő a munkálatozatok mielőbb megkezdhesse.

Ugyanakkor *Esterházy József* kilátásba helyezte, hogy a vízi úton érkezett építési anyagot a Dunától a kastélyig elszállíttatja. A padlástérben épülő világító tetőablakok, tartófalak, lépcsők, ajtók, csatornaféleségek, s ami még a padlástérhez szükséges, külön kerülnek kifizetésre. A herceg előírta, hogy az anyag átvétele után esetleg veszendőbe ment tárgyakért *Mődhammerre* hárul minden felelősség.

Továbbiakban *Esterházy József* ígéretet tett arra, hogy az előzetesen beszerzett és behajózott építési anyagokért, a tervezett tetőszék megépítéséért 1700 forintot fizettet ki. Az anyag hajóra rakatásáért 3 ft térítés illeti meg *Mődhammer*t. Amint a tetőszerkezethez megkívánt anyagok hajóra kerülnek, az ácsmesternek jogában áll 1000 ft előleget felvennie. Ezt az összeget *Mődhammer* 1721. január 20-án fel is vette.

Az iratok közt fekvő sommás költségjegyzék szerint *Mődhammer* 1721–1722 években a következő összegű ácsmunkákat végezte a *süttöri* palotánál:

a fedélszék építési díja a szerződés értelmében =	1700 ft.
egy 4 1/2 öl nagyságú ácsolt gerenda ára és díja =	2,30 ft.
a palota középső részén a díszterem felett, háromszoros padlástér készült;	
az egész épület padlástérben 480 öl került beépítésre, ez 3 forinttal =	1442,5 ft.
összeget tett ki.	
Febr. 10–13-ig Süttörrre utazás fuvardíja =	16,30 ft.
Végösszeg =	3161,5 ft.

Az 1720. évben elkezdett palota építése vontatottan haladt. A tetőszerkezet is elkészült 1722-re, ezért *Mődhammer* szeptember havában beadvánnyal fordult Erdődy György pozsonyi kamarai elnökhöz, a tutorátus fejéhez és kérte támogatását, hogy a szerződés értelmében ács munkái után a még fennálló 2161,5 forintot mint hátralékot fizessék ki részére.^{5/a}

1722. júl. 25-én a tutorátus az épület fedéséhez 30000 db tetőcserepet kívánt Lipótfalváról, Bécsből és a fraknoi uradalomból beszerezni.⁶ Az 1724-ben keltezett iratokban kifogásolták, a tutorátus részéről, ha ilyen ütemben halad tovább az építkezés, úgy tönkre megy az épület. A tetőcserepek csak szimplán kerültek a lécezetre, ezért a hiányokat évről évre pótolni lesz szükséges; az építkezést azonban folytatni kell, hogy mire a gyermek *Miklós* (1714–1790) felnőtt, az épület készen álljon.⁷

Mődhammer ácsmester ez évben ismét sürgette munkadíj hátralékának kiegyenlítését, mire a tutorátus január havában 500 ft kifizetést helyezett kilátásba.⁸

1725. március 10-én *Mária Oktávia* anyahercegnő a bécsi kőművesmestert a tetőfedővel *Süttörrre* küldte, hogy felmérjék mennyi tetőcserepre van még szükség az épületnél, hogy a cserepezést 1726 májusában elkezdhesseik.⁹ Ugyancsak egy másik levélben azt szorgalmazta a bécsi mestereknél „...hogy a hátralevő munkálatoknál ...leamaradás ne legyen”.¹⁰ Júliusban kelt levél szerint a tutorátus kifogásolta, hogy az építkezésekhez a „fuvarozás nem secundáltatott...cserep és mészhorlásban ... [ezért] a cserepek *Sopronból* a süttöri districtus szakerein vitessenek el az építkezéshez...”.¹¹

Itt kell hivatkoznunk *Hárich János*nak „Eszterháza” című kéziratában foglaltakra, amely szerint az egyemeletes palotát, „...két oldal épületet és kerítést a bejárati kapuval az özvegy hercegasszony

rendeletére 1725. évben fejezte be *Martinelli...*¹² A kézirat és az újabban előkerült levéltári adatok szerint némi ellentmondás is van, mert amint látni fogjuk a munkálatok még a következő évben is folytatódtak. Így tudjuk, hogy *Martinelli*, aki 1728-ban a kismartoni kastélynál dolgozott, szeptember havában felkereste *Süttört*, szemrevételezte az épületet, találkozott *Zinner Ferenc* kertépítő mérnökkel, s megtárgyalta vele a bejárat felőli részénél, a sala terrenánál a díszkert kialakítását is. E kiképzéshez *Martinelli* egy tervrajzot is készített és adott át kivitelezésre *Zinner* mérnöknek.¹³

1729. évben is folyt építkezés a kastélynál, melyhez a nyersanyagot Szentmargitáról szállították. Ekkor találkozunk először az épületnek „Új Galánta” elnevezésével.¹⁴

1731-ben ismételen felkereste *Martinelli* a süttöri kastélyt „in arcis ad Süttö”, egyes újabb építési részletek megbeszélése céljából.¹⁵

Végül 1732-ben az anyahercegnő arra gondolt, hogy a nagykorúság küszöbén álló jövendő birtokos – „Miklóská” [későbbi „fényes” Miklós, 1714–1790] – lakosztályát kiépítteti, miéртis tájékozódás végett asztalosokkal, lakatosokkal tárgyalt. A mesterek az ajtók és ablakok modelljeit be is mutatták.¹⁶ Minthogy a további munkákhoz és belső berendezéshez még 4–5 év látszott szükségesnek, ezért Mária Oktávia költségvetést készíttetett a fedezetek biztosítása érdekében.¹⁷

A végzett munkálatokért 1105 ft 53 krt fizettek ki. Több mester csak az 1733. évben kapta meg járandóságát. Így a bécsi stukkátor, aki a kastély dísztermében dolgozott 245 frot vett fel. A kőfaragók, mint Balthasar, Natter özvegye és Holzbauer 50–50 ft előleget kaptak. Mivel a megkezdett munkák még 1734-ben is folytatódtak, az idős Balthasar és fia 350 frot, Natterné és Holzbauer 50–50 frot vettek fel a hitbizományi központi pénztárból.^{17a}

1745-ben Miklós herceg a Lés-erdőben egy fácános kertet építtet, amelyet Bezerédjné engedett át részére.

A kastély építészeti állagáról a következő évtizedből adat nem került elő. Mielőtt azonban építéstörténetével tovább foglalkoznánk, kívánatos stílusáról is röviden megemlékezni.

Martinelli, Fischer von Erlach, valamint Lucas von Hildebrand bécsi mesterek hatása alatt építtette fel a süttöri kastélyt, s francia ízlésre utal a homlokzatból erőteljesen kiugró két szélső és középrizalit. A főbejárat a középtraktusban volt, míg az oldalépületekbe a csigalépcsőkön lehetett bejutni. Ajtó- és ablakkeretek a kor ízlésének megfelelően készültek. A zömök homlokzat zárt kiképzést kapott, kevés formaelemmel. Az épületre *Mödlhammer Simon* világítóablakokkal felszerelt manzárdtetőt húzott. Az emeleti nagyterem feletti tört oromzatú tetőzet kisebb ablaknyílásaival toronyszerűen magasodott ki, a jobb és bal oldali szárnyak között. – Az egykori palotáról egy nagyméretű olajfestmény is készült, mely a második világháború alatt megsemmisült, de fénykép maradt róla (37. kép).¹⁸ Eszerint a főépülethez még két oldalépület is tartozott, ezek azonban szervesen nem kapcsolódtak a főépülethez, mert azzal kökerítés kötötte össze. Ez a kerítőfal egészen a kapuig folytatódott, ahol az őrség állt. A palotát park és francia stílusú díszkert övezte, melynek építése a már említett *Zinner* mérnökhez fűződött.

A süttöri kastély megépítése, belsejének kialakítása a sok takarékoskodás mellett több mint egy évtizedig húzódtott. Időközben a hitbizomány élére került elsőszülött fiú Pál Antal (1711–1762) tiszteletben tartotta a palotában még folyó munkálatokat, minthogy végrendeletében azt az apa Miklósról hagyományozta.

Az 1743. évben Pál Antal a hitbizományi birtokokon az összes építkezéseket leállította, és azok felülvizsgálatát rendelte el. Intézkedése azonban *Süttört* közvetlenül nem érintette. Tudunk ugyan arról is, hogy öccsét, Miklóst takarékoskodásra intette, s kölcsönfelvételeknél tanáccsal látta el. Mint-hogy Miklós Bécsben fényűző udvartartást vezetett és költségei fedezhetése céljából nagybittsei, süttöri és szentmiklósi uradalmait kölcsönpénz-felvételekkel túlzottan megterhelte, bátyja Pál 1750. nov. 5-én levellet intézett hozzá, melyben felhívta figyelmét, hogyha ezzel az életmóddal nem szakít, veszélybe sodorhatja önmagát és a hitbizományt vagyont. Mint a hitbizomány feje, testvéri szeretettől indítva elvállalta Miklós eddigi adósságainak felszámolását – néhány kikötéssel: Miklós adjon re-verzálist arra vonatkozóan, hogy uradalmait további zálogkölcsönökkel nem terhelheti meg, s a mai naptól fogva nem csinál újabb adósságokat „...von nun an keinen Heller mehr aufzunehmen...”, birtokainak jövedelem-kezelését Pál hivatalnokaira bízva, Bécsset ideiglenesen elhagyja, csökkenti magánkiadásait; ha pedig ezen követelményeknek nem tenne eleget, úgy Pál kénytelen a hitelezők és egyéb foglalkoztatottak kielégítése végett birtokait zár alá venni és értékesíteni...

Jeszénák János jogügyi igazgató javasolta még, hogy udvartartását kisebb költségek és kevesebb

személyzet-tartással egybekötve, tartósan helyezze át *Süttörre!* Egyben javaslatot is készített Miklós adósságainak rendezésére. Kimutatása szerint a passzívák 341500 ftot tesznek ki; ezek kamata 20490 ft. Bevételek: Bittse 17500 ft, Süttör 5000 ft, Szentlőrinc 8000 ft, apanázs a hitbizománytól 2000 ft. Pál emellett elvállalta Miklósnak az iparosokkal, mesterekkel és egyes kereskedőkkel szemben még fennálló követeléseik hátrálékának kifizetését is, amely összeg kb. 7817 forintra rügött. Sajnos a kimutatás a foglalkozáson kívül nem tartalmazza a végzett munkát, így teljes bizonyossággal nem lehet megállapítani kik azok, akik a süttöri palota építkezéseiben részt vettek? Az ismertebb nevéket felsoroljuk: *Möldhammer* és Marx ácsmesterek; *Emrich Baltazár*, és egy soproni kőfaragó; Bindter szentmiklósi kőműves; Pauer, Eberhard, Mayr, Esser, Gissinger, lakatos- és kovácsmesterek; egy soproni bádogos; Grabner, Diering, Pohl asztalosok; Albrecht kályhásmester; Haslinger üveges; Lehнау festő; Staudinger tapétázó; Sedlmayr festő; Härtl rézműves; Pichler szobrász; soproni kocskészítő Frey; Maximilian bécsűhelyi és Czupon süttöri vaskereskedő stb....

Kihagytuk a jegyzékben szereplő: szabók, szücsök, kötszővők, paszományosok, kárpitások, arany- és rézművesek, tülkörkészítők, posztókereskedők, bécsi porcelángyár stb. számszerű követeléseit. Miklós hosszabb gondolkodás és érvelés után 1751. szept. 9-én válaszolt bátyjának, megköszönte jószándékát, belátva hogy ez az egyetlen megoldás, amellyel adósságai rendeződnének és súlyos pénzügyi zavarai tisztázódnának. *Kötelezte magát* becsületszóra, hogy mátol kezdve semmiféle *újabb adósságot nem csinál* „...verbinde und obligire meiner Cavallier Parole, keine neue Schulden mehr contrahiren...”, tartózkodóbb lesz terhes magánügyeiben, udvartartásának költségeit nem növeli, bittsei uradalmának jövedelmét bátyja, Pál rendelkezésére bocsátja, továbbiakban alkalmazottait rendszeresen fizeti, s így magáévá teszi a szigorú feltételeket.

A folyamatos tanácskozásokból kitűnik Miklós elégedetlensége, elkeseredése, mert szerinte adósságai többet, vagyis 377400 ftot tesznek ki és a korábbi évekből a *süttöri* építkezésekbe 10000 ft-ot fektetett bele. Jövedelmét a vezérőrnagyfi fizetés és a hitbizományi járandóság képezi, melyből magát és családját kell eltartania és Süttörön *építkezni szeretne* ... aggódik, hogy ezt fel kell függesztenie ... „nicht mehr zu *bauen*, und aus meiner Gage Appanage und anderen meinen Einkünften mich und diemeinigen zu erhalten, auch alle Nothwendigkeiten zu bestreiten ...”.^{18a} Miklós a korszerűtlenné vált süttöri kastélyát igényeinek megfelelően kívánta átalakítani és berendezni. Elhatározását külföldön szerzett tapasztalatai csak fokozták. Katonai szolgálata alatt (1744–1759) hosszabb-rövidebb ideig volt távol otthonától, ez azonban nem hátráltatta az építkezésben, mert ügyeit, valamint az uradalom vezetését tapasztalt szakembereire, intézőire bízta, és velük állandó kapcsolatban állt. Ha függetleníteni tudta magát ezredétől, szívesen tartózkodott kastélyában, mely egyre szépült, gazdagodott.

A katonai pálya, az altábornagyi rang, a pompaszeretet, egy pazarabb kiképzésű kastély kialakításának gondolatát érlelték meg benne. Fényűző életére jellemző, hogy amikor ezredével Sziléziában és Csehországban tartózkodott, *Prágában*, *Bullenau* lovag pazarul berendezett kastélyát bérelte ki, hogy vendégeit ebben a környezetben fogadhassa.¹⁹ Táborhelyére nemegyszer *Süttör*ről hozatta el a drága étkészleteket, dísztárgyakat, porcelánokat stb. Az 1750–1760 közötti évtizedben alakultak ki benne véglegesen azok az elhatározások és gondolatok, amelyek a Martinelli-féle ősi kastély átépítését érlelték meg benne.

A hármas tagolású főépület, a hozzá lazán kapcsolódó mellék- és oldalépületekkel nem az az építéstípus volt, amelyet külföldi utazásai során megismert vagy látott. Ezért, hogy süttöri rezidenciáját is gazdagabbá, újszerűbbé tegye, helyi és egyéb mesterekkel tárgyalt, vagy hívott meg egy-egy tervének végrehajtására. Adataink szerint a munka a hercegi dolgozószoba kifestésével indult meg, ennek 1754 júliusáig kellett elkészülnie és a munkálatokat *Wolf Gottfried* vállalta 20 aranyért.²⁰

Konrád Vid süttöri kőművesmester a kastély tatarozási munkáitait végezte 1756-ban, majd a nyári lagnál építkezett és Miklós kívánságára a csapodi fasorban egy 15 helyiséges palotát épített 500 forintért; különben ő az, aki hosszú időközön át egyik legtöbbet foglalkoztatott kőművesmestere a palotának.

Deimbler Márk szentmiklósi ácsmester a palota oldalaitól és a nagy szórakozóháztól a kőfalig terjedő bolthajtásos folyosó építésén foglalatzkodott 147 napon át, 1756–1760 között, majd hat hétig a díszkertben épített mulatóházakat.

Schell Miklós szintén Szentmiklósról került a hercegi udvarba és mint lakatosmester, kovácsoltvas munkákat készített.

A kastély tetőzete sokfelé megbomlott, ennek javítását még 1756-ban vállalta el *Wiederhol* soproni tetőfedőmester.

Miklós súlyt helyezett a díszterem gazdagabb kiképzésére is. Az ajtókat *Guth Lipót* szentmiklósi asztalosmester készítette el, az 1756-os évben. A belső díszítéshez tartozott a palotának festményekkel történő felszerelése. *Zehetner Márton Sebestyén* festőművész 1756-ban a herceg portréját festette meg, majd a családtagok arcképeit is elkészítette 22 aranyért.

Gstettner Zsigmond festő az udvari szárny díszítésén munkálkodott. *Russ Ignác* festő testvérével 1758-tól egy éven át foglalkozott a palota termeinek stílszerű kifestésén, melyért 48 aranyat kapott. *Croedisch József* akadémiai festő 1760-ban portrékat festett 168 ftért, és falborításhoz aranyozott léceket készített 182 ftért. Hasonlókat faragott *Dähne Károly* soproni szobrász is 1762-ben, ölenként 16 krajcárért.

A szerdahelyiek arra vállalkoztak még 1761-ben, hogy a parkon és *Lés*-erdőn át fasorokat vágnak ki, allékat építenek 4 öl szélességben; 100 öl hosszú terület után munkájukért 4 ft 30 krt vettek fel.²¹ De Miklósnak, az altábornagynak gondja volt arra is, hogy ne csak a park kertművészeti remekei épüljenek, hanem a sugárutak is időre elkészüljenek, és a kastély belülről is nyújtson olyan fényt és pompát, amely úgy az ő, mint vendégei igényeit is kielégítheti.

1761-ben *Nürnberg János Conrád* soproni asztalosmester, a könyvtár részére új könyvszekrényeket készített, és a régebbi bútordarabokat 21 forintért átalakította.

1762-ben *wan Weeg* hercegi könyvkötőmester a könyvtár könyveit részben bőrbe kötötte és aranyozással látta el.

Blauher János kályhás mester a termekben fehér és zöldmázás kályhákat épített 1762-ben kb. 300 ft értékben.

Pachmeyer János aranyozó a kályhák fülkéit aranyozta ugyanekkor, de tükörfalakak is készített 160 ft-ért.

Dähne Károly szobrász elszámolásából azt is megtudtuk, hogy a kastélyban tükörszoba is volt, amelyhez a kereteket hársfából faragta a mester 1762-ben, tíz körmöci aranyért.

Schrott János Fridrich szobrász nyugtája szerint különféle bútorokat és berendezési tárgyakat készített és dolgozott a képtár termeiben is 130 ft-ért, még 1762-ben is.

Végül *Emrich Baltazár*, valamint *Walch János Mihály* kőfaragómesterekről is meg kell emlékezni, akik 1762-ben különféle kőfaragó munkálatokat végeztek a palotában és parkban. Ez utóbbi működése azért is érdekes, mert ő faragta ki a 27 tetőablak keretét és párkányát 124 ft-ért.

1763-ban kezdődött a földszinti díszterem átalakítása és berendezése. Ehhez a több száz padlóburkoló márványlapot, darabonként 1 forintért, valamint az ajtók kereteit *Steinböck István Gábor* bécsi udvari kőfaragómester készítette el.

Elkészült a kápolna is, majd pedig *Meyer Pál* kútmester és *Mathi Mátyás* kismartoni ács mester a kastély vízművét, berendezését, építették meg 1763-ban. Mathi 160 ft-ot vett fel.

A nagy, 23 mázsa súlyú víztároló medence *Baur Ferenc József* alkotása volt, mely a hercegnek 1495 forintjába került.

E kivonatos felsorolásban csak a leggyakrabban foglalkoztatott mestereket soroltuk fel, mintegy ízelítőt adva annak a dinamikus változásnak, amely 1754 és 1762 között folyt le a süttöri palotában.

De hogy teljes legyen a kép, meg kell emlékeznünk az udvartartás két jeles műszaki személyéről, *Mödlhammer Johann Ferdinand* bécsi építőmesterről és *Jacoby Miklós* mérnökről is. *Mödlhammer* szorosabban Pál Antal udvartartásához tartozott 1755 óta. Számos tervrajzot készített, vezetett építési munkákat, alakított át kastélyokat (Fraknó, Kismarton, Köpcseny, Schwarzenbach, Bécsi „Vörösház” stb.), Pál halála után, az 1762. év végén Miklós herceg részére dolgozott.

Jacoby Miklóst „fényes” Miklós franciaországi útja során ismerte meg, és már az 1756. évben szolgálatába fogadta. *Jacoby* kezdetben a hitbizomány feje, Pál Antal részére is készített tervek, végzett felméréseket. Ő készítette a kismartoni nagy vadaskert tervét²² és hajtott végre számos egyéb megbízást. Miklós részére is készített tervrajzokat, eszközölt felméréseket; fő feladata volt a különböző mesterek által végzett munkák ellenőrzése, felülvizsgálata és azok átvétele.

A két építész nevét azért említettük külön is meg, mert működésük ideje alatt készült az Országos Levéltárban őrzött, Eszterházat ábrázoló tusrajz-terv²³ (38. kép), amely a Martinelli-féle süttöri kastélyt ábrázolja, kiegészítve az 1763 után készült szárnyakkal, a patkó alakú bezáró építménnyel, amelynek szerzője mindmáig ismeretlen. Azt tudjuk, hogy ehhez az építkezéshez a hercegi építőmes-

ter, Johann Ferdinand Mődhammer állította össze a szükséges anyagmennyiséget. „Specification”-ja tanúsága szerint, e nagyszabású munkához 620000 db téglára, 420 öl kőre, 3248 mázsa mészre, 4300 kocsi homokra, 85 mázsa vasra, kb. 750 db megácsolt épületfára, 1500 lécre stb. volt szükség.²⁴

Mődhammer tervezetét 1763. január havában nyújtotta át a hercegnek, és Esterházy Miklós már a következő héten berendelte a fraknoi, a lakompaki, a lékai, a keresztúri és kaboldi intézőket, az építési anyagoknak haladéktalan beszerzésére és Süttörre való szállítására.

Az 1763-as év a süttöri kastély építéstörténetében fordulópontot jelentett. Ekkor kezdődött az az építkezés, amely a különálló épületekből egy egységes elv szerint keletkezett, nagyszabású épület-együttest kívánt létrehozni. „Fényes” Miklóst azonban a vezérterven látható megoldás egészen nem elégítette ki: a főépületnek erősen kiugró hármás rizalitja stílszerűen nem illeszkedett az épületegyüttesbe, zavarólag hatottak a különböző magasságú melléképületek, amelyek különösen az udvari nézetnél voltak kirívóak.

Ez változott meg, amikor 1765-ben Hefele Menyhért építőművész kapcsolódott a munkálatokba. Ő ugyanis megtervezte és megrajzolta a palota – mondjuk most már *Eszterháza* – kert és udvar felőli nézetét; elkészítette a belső udvari feljárat, a lépcsőház s az udvar homlokzatának stílszerű tervét.²⁵ Ezzel művészi egységbe fogta az épület többi részeit, hogy elérje azt a fenséges hatást, amely már Esterházy Miklóst is kielégítette, s amelyet ma is csodálunk hazánk egyik legszebb barokk kastélyánál, mai nevén a fertői volt Esterházy-kastélynál (39. kép).²⁶

Hefele megjelenése, illetve távozása nem jelentett zárókövet Eszterháza építésében, mert a külső-belső építési, díszítő munkálatok – egyéb mesterek, művészek bevonásával, kertművészeti remek (szökőkutak, szórakozóházak, kínai-ház stb.) létrehozása még évekig, kb. az 1770-es évig tartottak. Tömegében a palota már nem változott, s a kisebb alakítások „fényes” Miklós haláláig, 1790-ig tartottak.

Sorainkat *Miklós* 1783. évben kelt végrendeletének egy részletével zárjuk, amely szerint *Eszterházát*, ezt az általa sok fáradtsággal, odaadással megépített és pazarul berendezett palotát fiának hagyományozta.

„... habe das *Schloss Eszterház* ... auf das prächtigste *erbauet*, und mit kostbaren *Meublen* eingerichtet ... durch meinen Fleiss ...”²⁷

JEGYZETEK

1. Országos Levéltár [továbbiakban OL.] Esterházy család hercegi ágának levéltára: Rep. 16. No. 35 és 41 (Rksz. 111.) és (115.)

2. THOLT J.: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. sz. első felében. Bp. 1934. [és: OL. Nádasdy csal. lvt. B. 1560.]

3. Eszterháza. Műtörténet. Írta: dr. Hárigh János hercegi levéltáros 1944. Kézirat. OSZK. Fol. Hung. 2151. 7–13. o.

4. VALKÓ A.: Fertőd (Eszterháza, Süttör: Győr–Sopron vm.) mesterei, művészei 1720–1768 között. Művészettörténeti Értesítő [Műért.] 1955. 127.

4/a. OL. Esterházy cs. lvt. P. 108. Cs. 26.

5. *Mődhammer Simon* szerződése. OL. P. 108. Rep. 16. No. 253. Fasc. D. 115. csomóban.

„An heüt zu endt gesezten dato ist zwischen Ihro Hochgr. Gnadt. Herrn Graffen Joseph Antonj Esterhazy an einem, dann dem *Simon Mődhammer*, burgerl. Zimmermeister, anderten theils, nach folgender Contract abgeredt- undt beschlossen worden.

Erstens verspricht er Zimmermeister Ihro Hochgräfl. Gnaden über das zu *Sótör* in Ungarn führende Gebäu einen neuen dachstuhl, als in der mitten über einen Saal, undt ieden seiten dessen über fünf Zimmer, mit einem Allama[n]sard dach stuhl (wie es das gemachte Modell ausweiset) von guten, gerechten, undt starken Bauholtz, wie es ein Ziegldach erfordert, auch alle darzu nöthige Ziegel-Rinnen, Latten, gross undt kleine Nögel, wie ingleichen alle benötigte dippel böden, von guten gerechten Bauholtz zu verschaffen, auch sowohl den dachstuhl als tippelbaumer von dem Zimmer Blatz bis zu dem Schantzl an die Donau abführen, undt durch seine Leüthe auff seine Unkosten, in das Schief einladen zu lassen, auch seine Leüthe, wann es von nöthen seyn wirdt, zu dem Gebäu, auf seine Un-

kosten hinunter zu schicken, undt die tippelbodten ein zu legen, undt den Dachstuhl auffrichten zu lassen, damit der Ziegl decker gleich überhängen kan. Hingegen

Andertens: So baldt das Holtz durch des Zimmermanns-Leüth in die Schiff eingeladen, sollen demnach alle fuhren undt Unkosten von der Donau bis an das orth des Gebäu, von Ihro Hochgr. Gnaden entrichtet, undt die Dachfenster, Riegl-wandt, Stiegen, Schlauch und thüren wo einige unter dem Dach von nöthen seyn möchten absonderlich bezahlet werden; auch sofern unterweegs, oder bey dem Gebäu von dem abgeführten Bauholtz, nach richtig gepflogener Übergaab, einiges verlohren würde, solle Er Zimmermeister von Ihro Hochgr. Gnaden Schadlos gehalten werden; Undt so dann Drittens versprechen Ihro Hochgräf. Gnaden Ihme Zimmermeister vor oberührten Dachstuhl, sambt aller Zugehör als Latten, Ziegel, Rinnen gross- undt kleine Nägl, Fuhren bis zu dem Schänztl, an die Donau, einladung in die Schiff, zusammen in allen Tausend Siebenhundert Gulden, sage 1700 fl. Dann vor ein quatrat Claffter tippelboden ebener und dem sambt der Fuhr bis zu dem Schänztl an die Donau, als einladung in die Schiff Drey Gulden sage 3 Fl. folgender gestalten Bezahlen zu lassen.

Nemblich so bald der dachstuhl undt die Toppelbaume von dem Blatz abgefuhret, undt in die Schiff eingeladen, aintausend Gulden, sage 1000 fl. entrichten, dem Rest aber von dem Dachstuhl undt tippelbodten, was es nach ausmas austragen werdt, nach auflag derselben, undt aufrichtung des Dachstuhls, paar undt richtig bezahlen zulassen. Alles getreulich undt ohne Gefährde. Zu wahrer Uhrkundt dessen seind dieses Contract Zwey gleichlautende Exemplaria aufgericht, undt iedem theil eines unter des andern Fertigung zugestellet worden.

So Beschehen Wien den 28. Xbris 1720.

Joseph Graff Esterhasy.

L.S.

Ao. 1721 den 20. Jan. hier an diesen Contract paar Bezahlt worden aintausend Gulden, sage 1000 fl.”
[Csatolva tusrajz-vázlat a palotáról; földszint]

Mődhammer elszámolása a végzett munkákról:

„Verzeichnüss

Was ich in 1721 wie auch 1722-ten Jahrs in das fürstl. Esterhäsische Gehrhabschafftschloss zu *schittern* in Hungarn in Zimmermans Arbeit geben wie folgt, Als

Erstlich über das Ney erbaute schloss zu *schidtern* gebe einen Neyen Dachstuell laut Contract 1700 fl.

Mer geben einen Neyen Mandlbäum lang 4,1/2 Claffter sambt holz und der Zimmermans Arbeit iete 30 x. 2 fl. 30 xr.

Item sein Mitte des gebey über den sall drey mall aufeinander Dibl Pödte gelegt wordte, wie auch ieter seite zweymall aufeinander über das gantze gebey habe die dibl Pödte 480 Claffter 25 schuch in quädrt ist iete accordiert worten per 3 fl. 1442 fl. 5 xr.

Mer dan 10 bis 13 februäry nacher *schidern* hinunder geraist bey dem gebey zuegeschauet vor Chost und fuehrlohn ist aufgangen 16 fl. 30 xr.

Summa 3161 fl. 5 xr.

Simon Mődhammer burgerl. Zimmermaister”

(Mődhammer munkadíj kérelme)

5/a. O.L. P. 108. Rep. 16. Fasc. D. No. 253. 115. csomó.

„Ihro Hochgräf. Excellenz. Hochgebohrner Graff. Gnädigster Herr Herr. Aus dem von Ihro Hochseel. Fürstl. Gnaden Herrn Herrn Joseph Antonj Esterhasy unterschriebenen Contract sub dato 28. Xbris 1720. wirdt gnädigst zuersehen seyn, was wegen Erbauung des Schlos-gebäu zu *Seöttör* in Ungarn, vor meine Zimmermanns-Arbeit, accordirter massen restirend seye, Item laut Abriss, undt Ausmässung, welches vermög meines Aufsatzes, über die bereits bezahlte 1000 fl. annoch in 2161 fl. 5 xr. bestehet. Weilen um nach Hochseel. abtritt wohlermelte Herrn Herrn Joseph Antonj Esterhasy ich mich nunmehr an das Hochlöbl. Tutorium zuhalte; worinnen Euer Excellenz die Oberstelle betretten thue. Als ergeth an Ewer Excellenz mein unterhänigstes Bitten, Sie geruhen vor mich die Gnade zu haben, undt durch Gnädigsten anweisung bei ein – oder anderer Esterhasyschen Herrschafft mir gnädigst Beyhüflich zu seyn, damit mein ausstehend contra – hierte Bezahlung, ohne ferner Verzug mir erfolget werden möge. Worüber zu Gnad. billiger resolution mich unterhänigst empfehlend verharre

Ewer Excellenz gehorsambster

Simon Mõdlhammer burgerl. Zimmermeister in Wien."

(Külzetten) „Posonij 19. 7br. 1722 –

Anno 7122. Instantia *Mõdlhammer* fabri lignarij restantem summam pro insumptis, et confectis in aedificationem *Arcis Süttör* laboribus sibi solvi petentis."

„...Herrn Georg Erdõdy von Monyorokerek geheimb. Rath...der kõn. Ungar. Hoff Cammer in Pressburg Praesidenten...gehorsambtes anlangen ..."

„Innen bemelten Zimmermeisters in Wien. – Per gn. anschaffung meines restirenden ausstandes wegen erbauung des Schloss gebäu zu *Seõttör* in Hungarn"

6. „... facit ita simul 30 M. utpote summam ad idem aedificium necessariam ..."

OL. Esterházy cs. lvt. P. 155. Cs. 7. (760)

7. „...Das bey Süttör neu angelegte Gebäude wird gleichfals zu Grund gehen muessen ... die Ziegl am Tach mehrerem theils nur einfach eingehänckt seyey, und wäre nützlich dass mann jährlich etwas davon im Stand setzen liesse und also nach und nach das Gebäu verfertiget wurde, das wan der Junger Graf zu seiner Regierung treten solle, das Gebäu im Stand fünden mächte..."

OL. Esterházy cs. lvt. P. 155. Cs. 7. (760)

8. OL. Esterházy cs. lvt. P. 155. Cs. 7. (760) „...ex Cassa fl. 500 solitam quietantiam persolvat ..." és P. 129. Cs. 1. (709)

9. „... werde meinen Maurer Meister und Ziegltöcker nacher *Seõttör* abschicken, umb alda das Gebäu abzumüssen, und Verschaffung der Nothwendigen Materialien zu Eindöckung des alldaigen Neügebäu die Veranstaltung zu machen ...damit die Eindöckung ... künftigen May angefangen khõnne werden ...M. Octavia" OL. Esterházy lvt. P. 129. Cs. 1. (709)

10. OL. Esterházy cs. lvt. P. 155. Cs. 7. (760)

11. OL. Esterházy cs. lvt. P. 155. Cs. 7. (760)

12. Hárìch i.m.

13. „... Bécsi Paumeister *Martinelli* néveõ a seuteri Ipeületnek tekintetésére ment s ittenek subsistálván a Palotán feülül valo Architecturát is visitalta ...

Kismartonii 25. 7br. 1728 Rhorer"

OL. P. 153. Cs. 27. (1286)

[továbbá] „... durch die Salaterrena dem Eingang im Gartten zu richten Er [*Mõdlhammer*] einen Riss verfertigen... welchen demnach ...communiciren werde... Maria Octavia [*Mõdlhammer*]...mit Hn Zünner des Eingangshalber im Gartten, untterrõdet ..."

OL. Esterházy lvt. P. 129. Cs. 1. (709)

14. OL. Esterházy csal. lvt. P. 155. Cs. 8. (761)

15. OL. Esterházy cs. lvt. P. 155. Cs. 9. (762)

16. „... das Modell zu denen Thürn und Fenstern von Tischler und Schlosser erhalte, allein weillen bis zu das Grafen Niccerl Bewohnung 4 und 5 Jahr versprechen dörrffen, die anzuwenden seiende Unkõste noch erspahrt und angelegt werden künfte, wie dann auch bey dem Gebäuweesen Zeit zum Zeit in innerlichen Gebäuen Einrichtung neüe moden erfunden werde ...

Wienn den 29-tn Jan. 1732

Maria Octavia"

OL. Esterházy cs. lvt. P. 129. Cs. 1. (709) és (P. 155. Cs. 9. [762])

17. OL. Esterházy cs. hg. lvt. P. 129. Cs. 1. (709)

17/a. OL. Esterházy cs. hg. lvt. P. 108. Cs. 26. No. 70.

18. A fényképet először Bak Jolán közölte „Néhány érdekes kép és festmény a fertõdi kastélyról". Múemlékvédelem 1975. 185. Az itt közölt kópiát is neki köszönjük.

18/a. Részletek Pál levelébõl: „Hoch und Wohlgebohrner Graf, Allerliebster Herr Bruder! Es wird dem Hn. Bruder ohne Zweifel erinnerlich seyn dass derselbe mich ersuchet der Gräfin Frauen Schwagerin Heyrath Contract intabuliren zu lassen...Es ist dessen Project dahin gegangen, dass die Herrschaft Bicha, als welche zur Wohnung ohnehin unangenehm, mit meinem Consens auf einige Jahr, gegen einen solchen Capital verhypotheciret werden solte, mit welcher die Schulden alle bezahlt werden könten, und also die übrigen zwey Herrschaften eliberiret und ferners des Hn. Bruders Subsistenz und Disposition gewidmet würden ... diese Herrschaft in Majorats Gut ist, folglich die darauf investirte Summa durch mich nicht augirt werden können... die wichtigste will ich dermahlen der Feder nicht anvertrauen... dieser des Hn. Bruders unvorgeschener devangirter Standt schmerzet,

und die üblen Folgen, auch der üble Klag bey dem Hoff...mich nicht wenig bekummert...dann es ist klar dass des Hn. Bruders auf die Herrschaft Bicha [Nagybittse] und *Süttör* investirte Capitalien nicht mehr ertragen als 170000, die Herrschaft St. Lőrincz 145000, wann demnach die Schuldner, deren Anforderung gegen 350000 fl. auflauffet sich zahlhaft zu machen anfangen wolleten...dem Hn. Bruder nichts zu dessen Subsistenz übrig bleibet, nicht einmahl die Schuldner contentiret werden können...Was nun dieses nicht nur dem Hn. Bruder, sondern auch mir bringen wird? ...Wenn der H. Bruder mit dem angehörigen in Elend und zur Schande von allen entblöset leben müsste, überlasse ich dessen vernünftiger Überlegung... die Creditores von Anfallung derer Herrschaften abzuhalten, die richtige Bezahlung derer Interesse noch ferner zu continuiren, ist meine Meynung und mein brüderlicher Rath, der H. Bruder solle zwar wirklicher Herr über alle *drey Herrschaften bleiben* ... die *Administration*...meinen *Beamten überlassen*...Es sind viele Cavallier in Ungarn die nicht so vihl zu verzehren habe, als dem Hn. Bruder bleiben wird, und doch obwohl nicht prächtig gleichwohl honnet leben.

Aber alles meine Mühe und Projecten sind nicht vermögend, das einbrechende Übel, Prostitution und vortreffende Elend abzuwenden, wann sich *H. Bruder* nicht resolviret *Wienns auf einige Zeit zu verlassen, die Bedienung zu constringiren, und auch sich selbst zu moderiren*, daher auch die obigen Projecta untermidlichen Condition stelle, dass sich der H. Bruder mir *bey Ehre und Reputation verbinde von nun an keinen Heller mehr aufzunehmen, oder Schulden zu machen*, denn in widrigen Fall ich zu Rettung meines eigenes Credits die Hand zu retrahirre, und dem Majorat freyen Lauf lassen werde müssen, die Herrschaften mit Erlegung des darauf investirten Geldes einlösen, und der Gefahr zu entziehen ... damit sich derselbe das beste zu wählen beliebe, mich aber von dessen Resolution baldigst informire ...des Hn. Bruders treu aufrichtiger Diener und Bruder
Wienn den 5-ten 9br. 1750 *Anton Fürst Esterhazy*"

Jeszenák Jáos jogúgyi igazgató javaslatából: „Conditiones welche dem wohlgeb. Hn. *Grafen Nicolao Eszterházy* proponiret worden sollen, wie dieselben in dem Stand gesetzet werden könnten. Passiv Schulden 341500 + Interesse 20490 fl. Einkünfften ...in Summa 34500 fl. –

...Wann derselbe das theure *Wienn* meiden in *jeder Zeit zu Sütör* wohnen... Die *Hofstadt* bis auf die nöthigen Leute *restringiren* wurden... seine bisherige privat Depansen moderiret ..."

[Mestereknél, iparosoknál, kereskedőknél tartozások:]„Schulden Stand deren Hochflen Niclas Eszterhazyschen Credit Parteyen, welche der H. Bruder Paul Antoni... zu bezahlen übernommen ...Summa 7817 fl. –

[Süttöri palota építésnél fennálló adósság:]

...„ist zu consideriren dass wegen gemachter Gebäu Unkosten zu *Söter* 10000 fl. bereits schuldig und noch zu zahlen mithin bis zu Ende künftiges 1740-te Jahr die Einkünfften von dieser Herrschaft nicht ad Cassam laufen ..."

Részlet Miklós válaszeleveléből és kötelezvényéből:

„Ich *Graff Nicolaus Esterhazy* urkunde und bekenne hiermit...meine Passiv Schulden zu sammen Fl. 377400... mein H. Bruder aus blosser brüderlichen Liebe mich dergleichen Incommoditäten ...mir gefällig zu befreien sich resolviret folgende Bedüngnissen an zu nehmen nicht den geringsten Anstandt haben können ... so die künftige Interesse Zahlungen aus dero Cassa bestreiten sich entschlossen. Meine zwey Herrschaften St. Nicolao und St. Lőrincz samt den Apanage von Majorat zu meiner freyen Nützung und unterhalt ohne einige Onera zu überlassen sich erbieten... Überlasse meinen Hn. Bruder zu Bestreitung solcher Interessen die völlige Einkünfften meiner Herrschaft *Bicse* ...mich bey meiner *Cavallier Parole verbinden*, dass ich *von heutigen Dato an nicht einen Heller* ... auf die Herrschaft *Bicse*...auch auf die übrigen zwey Herrschaft oder sonst auf einige Arth entlehnen auf nehmen werde...mit denen Einkünfften (St. Nicolao, St. Lőrincz, Apanage) ...meines Hauses Nothwendigkeiten jährlichen bestreiten werden sollen... Im Fall das ich diesen meinen Versprechen nicht nachkommen ... wolte...mein Bruder ...berechtigt seye alle meine Güter in Sequestrum nehmen zu lassen ...Zu Sicherheit habe diesen Revers mit eigener Handschrift...bekräftiget
Süttör den 9-n Sept. 1751 *Gr. Nicolaus Esterhazy* General Feldwachtmeister mp."

Fenti levélnek egy udvarias, aláírás nélküli tervezete Pozsonyban 1751. jún. 15-én készült, a feltételek betartásáról:

„Project und Revers. Ich endtes unterschriebener Nicolaus Esterhazy uhrkunde und bekenne hiemit

und kraft dieses Revers, dass mein Bruder aus besonderer brüderlicher Liebe mir unter die Armen zu greife... und auch soulagiren resolviret. Ich solche Freundschaft mit gebührenden Dank erkenne... auch alle Conditiones acceptirendt, mich bey meiner Cavallier Parole verbinde und obligire, dass ich von Heutigen Dato an so wohl meine Privat Depansen moderire, und meine Hoffstadt über die obige Zahl nicht erhöhen, sondern auch vornemlich zur Inomeration derer Herrschaften nicht einen Heller auf nehmen, keine neue Schulden mehr contrahiren und meine Bedienten ...richtig bezahlen werde ...die Einkünften der Herrschaft Bitsee...meinen Hn. Bruder überlasse. Im fall aber dass ich ...neue Schulden machen wollte ...mein Bruder sogleich befugt seye...alle meine Güter in Sequestrum nehmen zu lassen ...

Pressburg 15 Junij 1751" (Copia, aláírás nélkül)

Miklós leveléből részlet. Másolat 1756. évből:

„... *nicht mehr zu bauen*, und aus meiner Gage Appanage und anderen meinen Einkünften mich und die meinige zu erhalten, auch alle Nothwendigkeiten zu bestreiten; in welch entstehend wiedrigen fall mein fürstl. H. Creditor mich allein berechtigt und befugt seyn solle...mein ganzes Vermögen zu sequestriren ...” N. Esterházy.

(OL. Esterházy cs. lvt. P. 108. Cs. 30. Rep. 6. Fasc. H. No. 169–177.)

19. VALKÓ A.: Esterházy Miklós és Bullenau prágai kastélya. Műért. 1966. 3–4. sz. 263–264. o. – Megjegyzés: 1981. évben sikerült a ma is álló barokk palota helyét megállapítanunk: Praha, 147/l. Karlova 44, Ji lška 11, Jalovcová 5. Saroképület, melyet Bartolomeo Scotti olasz művész épített 1736-ban. Mai neve: „Rotes Haus”. Adatokat Vera Nankovának köszönöm.

20. A következő jegyzetszámig felsorolt művészek, mesterek adatait l. VALKÓ A.: „Fertőd (Eszterháza, Süttör, Győr-Sopron vm.) mesterei, művészei 1720–1768 között” cikkben. Műért. 1955. 127–128. o.

21. Az itt következő mesterek, művészek adatait l. VALKÓ A.: „A fertődi kastély művészei, mesterei” cikkben. Műért. 1953. 134–135. o.

22. VALKÓ A.: A kismartoni vadaskert egy XVIII. századi ábrázolása. Ars Hungarica 1977 (2) sz. 248. o.

23. OL. Tervtár: Esterházy csal. tervei. XLIV. 1560 sz.

24. A „Specification”-t l. Műért. 1955. 128. o.

25. Hefele elszámolása feladatának részletezésével. Műért. 1955. 129. o.

26. Az idézettekén kívül további irodalom a kastély építéstörténetéhez: BALOGH A.: A fertődi kastély építéstörténetének főbb mozzanatai. Műért. 1953. 130–133. – KATONA I.: A fertődi (eszterházai) kastély kialakulása. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. 1959. 79. 114., 118. – MÖCSÉNYI M.: A fertődi táj-park-kastély-együttesről. Műemlékvédelem 1967. 80. – VOIT P.: Barokk Magyarországon. Bp. 1970. 76–78, 90.

27. OL. Esterházy csal. hg. lvt. P. 108. Cs. 24. No. 193.